

Петър Динеков

Предистория на българската литература

На проф. В. Бешевлиев
за неговата 90-годишнина

Един от недостатъчно изяснените въпроси в историографията на българската литература е въпросът за нейната периодизация. Особено много трудности се срещат в две насоки: 1) установяването на основните периоди в историята на българската литература и техните граници; 2) в успоредяването на тези периоди с главните направления в развитието на европейските литератури. Не говоря в световен мащаб, защото Н. И. Конрад посочи несъпадението на европоцентризма на реалната хронология на литературния процес в извъневропейски страни и континенти¹. Както е известно, ускореното развитие на българската литература през Възраждането размества границите на направленията сантиментализъм, романтизъм и реализъм. А що се отнася до общата периодизация на историята на българската литература, неизяснените въпроси засягат началния период, границата между стара и нова литература, съществуването на направлението барок и неговото хронологическо място.

С оглед на решението на първия въпрос (началото на историята на българската литература) ще се спра на най-ранната проява на писменост и литература в България — първобългарските каменни надписи от VIII и IX в. Става дума за една научна проблематика, за разработването на която има първостепенни заслуги проф. Веселин Бешевлиев; в целия му научен път първобългарските надписи заемат средищно място. Първата му студия в тази област е обнародвана в 1926 г.: „Гръцкият език в прабългарските надписи“². Трябва да се отбележат фундаменталните му издания на пълния корпус на първобългарските надписи³.

В своите изследвания на първобългарските надписи, образец на научна възискателност и точност, на богата осведоменост в широк

¹ Конрад, Н. И. Запад и Восток. М., 1972.

² Годишник на Народния музей за 1922—1925 г. С., 1926, 381—429.

³ Първобългарски надписи — Годишник на Историко-филологическия факултет, г. XXXI, 1934—1935, 1—189; г. XXXII, 1935—1936, 1—78; Die protobulgarischen Inschriften. Berlin. 1963; Първобългарски надписи. С., 1979; Прабългарски епиграфски паметници. С., 1981.

кръг науки (езикознание, история, археология, палеография, историческа география и др.), проф. Бешевлиев взема отношение и към проблемите, които засягат историята на българската литература — надписите като литературни творби. За правилното изясняване на този въпрос особено важна е студията „Началото на българската литература“⁴. Бешевлиев се спира многократно на този проблем (особено във встъпителната глава на изданието на първобългарските надписи от 1979 г.).

Тук ще засегна два въпроса: 1) първобългарските надписи като литературни паметници; 2) тяхното място в периодизацията на историята на българската литература.

Първобългарските надписи са едно от най-ценните исторически богатства на нашия народ от ранните векове на българската държава, дар на времето, на миналото, на националната памет. Те са били стотици по българските земи, но са били разрушавани и подложени на унищожаване; до нас са достигнали около сто надписа. За пръв път те стават достояние на науката в началото на XVIII в.: в 1707 г. французинът отец Браконие е преписал един първобългарски надпис от развалините на гр. Филипи (между Драма и Кавала). Втория надпис преписва от една мраморна колона в Шумен през 1831 г. Бланкенбург, вероятно руски офицер. Откритият в черквата „Св. 40 мъченици“ в Търново Омуртагов надпис бива обнародван в 1859 г. едновременно от д-р Хр. В. Даскалов и П. Р. Славейков. През втората половина на XIX в. започват и научните издания на надписите⁵.

Надписите са открити главно в два района: в околностите на Солун и в Североизточна България. Те обхващат един период от 150 години. Издълбани са върху камък, най-често от материали, взети от стари, разрушени постройки. Написани са на гръцки език (с изключение на два паметника — на първобългарски с гръцки букви). Надписите свидетелствуват, че преди покръстването в българската държавна канцелация е бил използван гръцкият език. Проф. Бешевлиев разделя надписите на шест групи: 1) *res gestae* (военни подвизи); 2) триумфални (върху колони); 3) мирни договори; 4) военни надписи; 5) строителни; 6) възпоменателни.

Това разпределение говори преди всичко за разнообразието на първобългарските надписи; те обхващат важни събития на държавния, обществения и личния живот; създадени са непосредно след

⁴ Beševliev, V. Die Anfänge der Bulgarischen Literatur. — International Journal of Slavic linguistics and partic. IV, 1961, 116-145. Вж. и моята статия „Über die Anfänge der bulgarischen Literatur“ в същото списание (III, 1960, 109—121). Двете статии са писани едновременно и едновременно са изпратени за печат.

⁵ Вж. подробности у: Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. С., 1979.

събитията, поради което често имат оценъчен характер. Всичко това определя голямата им стойност като исторически извори; те отдавна са влезли в историографията — като изключително ценна опора на изследванията върху началните два века от историята на българския народ, особено при изучаването на прабългарите.

С оглед на задачата, която си поставям, ще обърна внимание на обема на надписите. На първо място вниманието привличат по-обширните надписи, засягащи исторически събития, живота на ханове, строителството. В тях се оглежда реалната действителност от времето на Тервел, Крум, Омуртаг, Маламир:

Ще приведа няколко надписа, които дават представа както за съдържанието, така и за литературно-жанровото им оформяне⁶. Ще започна с един от Омуртаговите надписи върху колона, вероятно намерен в Плиска; сега е в черквата „Св. 40 мъченици“ в Търново:

„Кан сюбиги Омуртаг, обитавайки в своя стар дом, направи преславен дом на Дунава и по средата на двата всеславни дома, като измери (разстоянието), направи на средата могила и от средата на тази могила до стария ми дворец има 20 000 разтега и до Дунава има 20 000 разтега. Самата могила е всеславна и след като измериха замаята, направих този надпис. Човек, и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа този надпис, да си спомни за оногова, който го е направил. А името на архонта е Омуртаг кан сюбиги. И нека бог да го удостои да преживее сто години“ (№ 56).

Следващият надпис върху мраморна колона е загубен; той е бил видян в Шумен от Бланкенбург в 1831 г. Интересно е известието за обичай при строежи (ядене, пиене, подаръци).

„Кан сюбиги Маламир, от бога архонт. Неговият стар боила, кавханът Исбул, направи този водоскок и го даде на архонта. А архонтът даде на българите ядене и пиене, а на боилите и багаините даде големи подаръци. Нека бог удостои от бога архонта да проживее заедно с кавхана Исбул сто години“ (№ 58).

Два възпоменателни надписа върху мраморни колони, намерени в Плиска и с. Насърлие (Радко Димитриево), Шуменско:

„Кан сюбиги Омуртаг: Шун, жупан търканът, беше мой храненик и умря във войската. Неговият род беше Кюрагир“ (№ 61).

„Кан сюбиги Маламир. Чепа богатор боил беше кулубър и храненик на архонта. Той, като се разболя, умря. Това се постави за негов спомен“ (№ 69).

Кратки са надписите (легендите) върху оловни печати:

„Богородице, помагай на цезара Тервел“ (№ 81).

⁶ Примерите са взети от изданието на В. Бешевлиев от 1979 г., като се посочва номерът на всеки отделен надпис.

„Христе, помагай на твоя роб Телерюг, богохранимия патрици“ (№ 82).

Ем. Станев се вдъхнови за своята повест „Легенда за Сибин, преславския княз“ от надписа върху чаша, намерена в гроб в Преслав.

„Господи, помози, Сибин, велик жупан в България“ (№ 87).

Съвсем кратки са надписите върху триумфални колони с имена на сражения и крепости, завоювани от българските ханове: Месемврия, Созопол, Скутари, Аркадиопол, Димотика и др. Колоните са прославяли подвизите на владетелите.

Особено място заемат първобългарските надписи на скалата, върху която е изобразен Мадарският конник. В. Бешевлиев дава точно описание: „При с. Мадара (Шуменско) на около 30 м от основата на отвесна скална стена от пясъчник е изсечен огромен релеф (вис. 2,60, шир. 3,10 м), представящ конник, обърнат надясно, следван от куче. Под предните крака на коня се намира приклепнал лъв, прободен с копие. От двете страни на релефа, а също и под него се намират седем остатъка от надписи. . . Надписите заедно с релефа са заемали първоначално една плоскост от около 40 кв. м. Обаче ветровете, стичащата се отгоре вода от топящи се снегове и руйни дъждове, също и множеството лишеи са нанесли големи повреди на първоначално цялостните надписи. Те са заличили не само отделни букви, думи и редове, но са унищожили напълно по-голямата част от надписите.“⁷ Оттук и трудността да се възстанови текстът, който е свързан с отношенията между Византия и България в началото на VIII в. Бешевлиев определя датата на горния десен надпис между 705 и 707 г., а на долните надписи датировката е вероятно от първата половина на VIII в. Старинността на надписите ги прави много важни извори за най-старата българска история. Споменават се имената на Тервел, Крумесис и Омуртаг и на византийския император Юстиниан II Риномет; събитията засягат не само дунавските, но и солунските българи и славяни. Но тук ни интересува не само историческата стойност на Мадарските надписи, но и съчетанието между словесен текст и художествено релефно изображение — човешката фигура, коня, кучето, прободения с копие лъв; една композиция със смисъл, която надписите трябва да доизяснят. Това е ярка проява на художествено виждане, на мислене, изразено със средствата на словесния и изобразителния език. Ето едно обстоятелство, което има важно значение за определяне на първобългарските надписи като литературни паметници.

Първобългарските надписи придобиват особено значение, ако се анализират от гледището на литературната история. Тази глед-

⁷ Бешевлиев, В. Първобългарски надписи, с. 89.

на точка си проби късно път в нашата наука. Няма да проследявам историята на въпроса; няма да се връщам към изследванията от преди 30 години, в които бяха преодолені схващанията, че първобългарските надписи имат значение преди всичко като исторически извори; не се оценяваше тяхната стойност на литературни паметници⁸. Мога да призная, че теоретически въпросът бе решен, но на практика все още липсва обстоен литературно-исторически, литературоведски анализ на надписите.

Ще отбележа основните трудности, които трябваше да се преодоляват.

1. Преди всичко — езикът: надписите са написани на гръцки, а литературата се създава предимно на националния език. Не бе много мъчно да се докаже, че много европейски литератури са започвали не само с отделни творби, но и с цели периоди на чужд език (например латинския); двуезичието е познато явление в развитието на редица литератури — от далечното минало до най-ново време.

2. Първобългарските надписи имат характер на делови, документални писмени произведения, които стоят извън рамките на художествената литература; не са изпълнявали функцията на литературни творби. Критерият за „литературност“, „художественост“, „изкуство“ се мени исторически; често пъти деловите, документалните писмени произведения мъчно могат да се разграничат от литературно-художествените. Произведения, създадени в съзнанието на автора като документални, с времето могат да еволюират и да поемат функцията на художествената литература („Житие и страдания грешного Софрония“). Жанровото съдържание на литературата исторически се мотивира по различен начин: през средновековието в литературата влизат философията, историята, богословието, риториката, географията, дори съчинения, свързани с естествознанието. Защо да се учудваме — и съвременната литература е разширила границите си в посока към философията, есеистиката, публицистиката, мемоаристиката.

Трябва да отбележа, че известни групи първобългарски надписи не могат да бъдат включени в литературата: триумфалните надписи, мирните договори, военните надписи (заповеди, инвентари и въоръженето), надписите на печати.

3. Възражението, че първобългарските надписи са кратки по обем, няма никакво значение. Литературата познава множество кратки художествени произведения и жанрове: анекдота, епиграмата, четиристицията и т. н.; във фолклора — пословиците, гатан-

⁸ Вж. Диневков, П. Въпросът за началото на българската литература — В: Диневков, П. Похвала на старата българска литература. II изд. С., 1989, 52—67.

ките, наричанията, клетвите. Не размерът е решаващ, а поетическият израз, художественото оформяне, образността, лиризмът, емоционалността и т. н.

Първобългарските надписи са преди всичко творби на прозата, принадлежат на повествователния (наративния) жанр; те са разкази за събития. Белгийският византолог Анри Грегوار в 1934 г. нарече надписа за 30-годишния мир „летопис“ (*chronique du roi Malamir*)⁹. Действително разказът е построен в летописна последователност:

„(Кан събиги Маламир) от бога архонт: дядо ми Крум намери с нас тези произведения (?). Баща ми Омуртаг архонтът, като сключи 30-годишен мир, добре живя с гърците, и отначало и аз добре живеех, но гърците опустошиха нашите земи и архонтът Маламир, който управляваше заедно с кавхан Исбул, отиде с войска срещу гърците и опустоши крепостта Проват и крепостта Бурдизон и земите на гърците, и придоби всякаква слава и дойде във Филипопол и гърците избягаха, и тогава кавхан Исбул заедно с преславния архонт направи среща с филипополийците“ (№ 13).

Повествователният характер на Чаталарския надпис (намерен в Шуменско) е съвсем ясен: разгърнатата фабула, добре очертан финал; авторът има усет за композиция. В разказа умело са включени приети формули, които не нарушават вътрешното единство. Колкото и на пръв поглед разказвателният поток да изглежда елементарен, неизвестният автор е притежавал писателска култура:

„Кан събиги Омуртаг е от бога архонт в земята, където се е родил. Обитавайки стана на Плиска, съгради малък стан на Тича и премести (там) войската си срещу гърци и славяни. И направи изкусно мост на Тича заедно с малкия стан и постави в този малък стан четири колони, а върху колоните два лъва. Нека бог удостои поставения от бога архонт, като гази [или (да гази)] добре с крака си императора, докато тече Тича. . . като владее над многото българци и като подчинява враговете си, да проживее в радост и веселие сто години. Времето пък, когато се съгради [това.], беше по български сигор елем, а по гръцки 15 индиктион“ (№ 57).

Проф. В. Бешевлиев анализира няколко надписа, за да покаже, че имаме работа с летописни исторически традиции. Това е една традиция на българската литература още от VIII в. (а може би и от края на VII в.) — забележителни исторически събития да се означават с летописни разкази — и тази традиция продължава след създаването на славянска писменост („Именникът на българските царе“, „Историкиите“ на Константин Преславски, „Българският апокрифен летопис“ и др.). В. Бешевлиев посочва и приемственост-

⁹ Grégoire, H. Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. — Byzantion, IX, 1934, 773-783.

та, анализирайки надписа на Иван Асен II за Клокотцишката битка от 1230 г., а също и надгробния надпис на Мостич от Преслав от X в.

4. Ще обърна внимание на още един важен момент: първобългарските надписи са най-ранната писмена проява на историческо и философско мислене у българите. Народното самочувствие, отразено в тях, се изразява по разнообразни начини. Българските владетели постоянно подчертават формулата „поставен от бога“, чрез което се стараят да се изравнят с византийските императори, защото — както добре изтъква В. Бешевлиев — „според наследената от римляните византийска държавна доктрина византийският император се е смятал за поставен от бога владетел на цялата вселена; всички останали държавни глави са били теоретически нему подчинени“¹⁰. С особена гордост в Чаталарския надпис се заявява: „Кан сюбиги Омуртаг е от бога архонт в земята, където се е родил.“ В надписите често се говори за победите над византийците. Но за авторите това не е било достатъчно; трябвало е да се даде морална оценка на събитията. Правдата се приписва на българите, византийските действия се осъждат, като същевременно осъждането се обляга на волята на върховния носител на истината — езическия бог: „Ако някой търси истината, бог вижда, и ако някой лъже, бог вижда. Българите сториха много добрини на християните (т. е. на ромелите), а християните забравиха, но бог вижда.“ Следователно съществува цяла морално-философска система. В няколко надписа се дават конкретни примери за неетичното поведение на византийците, неподчинено на нравствените принципи, особено при нарушаване на сключените мирни договори. С голямо задоволство се отбелязват българските победи (вж. цитирания Омуртагов надпис от Чаталар).

Познатият, вече широко популяризиран пасаж от Търновския надпис: „Човекът, и добре да живее, умира и друг се ражда. . .“, разкрива отношението на прабългарите към миналото и настоящето, към съдбата на човека. В този израз е вметена една своеобразна философия на историята. Смисълът на израза не може да бъде разбран, ако не се държи сметка за контекста: в надписа се говори за строителството на Омуртаг, схванато като подвиг, като велико дело, извършено по волята на един човек. Но и този човек е безсилен пред смъртта; въпреки величието на своя живот той не може да я избегне. Остава само едно — делото. Такъв е смисълът на човешкия живот, на съдбата на цялото общество, на хода на историята изобщо. От тази гледна точка се преценява историческото развитие на българския народ в течение на век и половина, от съз-

¹⁰ Бешевлиев, В. Културно-историческо значение на прабългарските надписи. — Спасание на БАН, XIV, 1969, кн. 3—4, с. 20.

даването на българската държава до покръстването. Тази присъда е изразена във формула, която има поетическо звучение — в образно, емоционално и стилово отношение.

Народностно-етичното съдържание (можем да го наречем и поетически поглед) е много важен показател за *българския* характер на надписите. Оспорва се принадлежността им към българската култура — заради гръцкия език, поради произхождането им от една държавна канцелария, където са работили като преводачи и редактори лица, запознати с гръцкия език и с византийските дворцови обичаи. Не е напълно изяснен въпросът за народностната принадлежност на преводачите и редакторите. Най-вероятно е те да са били гръци монаси от заварени манастири или пленници. Използвани са в голяма степен гръцки образци, но се предполага, че текстовете са били писани от българи и след това преведени на гръцки. Много важно е едно наблюдение на В. Бешевлиев: „Съставителят е бил лице с известни писателски качества, навярно дворецов летописец.“¹¹

Че византийската традиция е проникнала още в предхристиянска България, това е безспорно, но то не променя първобългарското мислене и емоционална насоченост на надписите. Още едно важно обстоятелство: първобългарските надписи не са копие на византийските. Обичаят да се съставят летописни надписи е бил донесен от прародината на прабългарите. Отгук и още едно наблюдение — широкото разпространение на каменните надписи в българските земи в сравнение с другите балкански територии, където те са рядко явление.

Ако се постави и въпросът за езика на първобългарските надписи, това означава да се анализират особеностите на използвания гръцки език, да се съпостави езикът на надписите с езика на византийската литература от същата епоха. Отново ще се обърна към изводите на В. Бешевлиев: „Стилът на първобългарските надписи е съвършено прост, без всякакви украси, по възможност сбит и предметен. Той е стилът на обикновената гръцка реч през VIII—IX в.“ Що се отнася до византийски литературни паралели, могат да се посочат писателите Малала, Теофан и Константин Багренородни¹². Изследването показва и известно влияние на старобългарския език, особено в областта на вокализма. Безспорно стиловите особености се определят до голяма степен и от изискванията на жанра.

Направената характеристика на първобългарските надписи ни е необходима, за да можем да определим тяхното място в историята на българската литература.

¹¹ Бешевлиев, В. Първобългарските надписи, с. 80.

¹² Бешевлиев, В. Първобългарските надписи, с. 54, 55.

Първобългарските надписи като писмена система и култура *предхождат* развитието на старобългарската литература на славянски език и славянско писмо, появила се през IX в. след християнизацията на България, органично свързана с християнския светоглед, философия, цивилизация. Първобългарските каменни надписи са обособено и уникално явление.

Американските литературоведи Р. Уелек и О. Уорън дефинират понятието литературен период по следния начин: „Периодът е отрязък от време, в което ни се струва, че има някакво единство; съвършено очевидно е, че това единство може да бъде само относителна величина. Това значи, че в определен период от време известна схема от норми се реализира най-пълно. Ако единството, което определя този или онзи период, би било абсолютна величина, то периодите биха следвали един след друг като каменна зидария, без всяка приемственост. Затова във всеки период присъствуват непременно и остатъци от предходната схема, и зародиши на бъдещата.“¹³

Анализът, който бе направен, показва, че първобългарските надписи като явление отговарят на тази дефиниция, дори на изискването за приемственост: от една страна, връзката с прародината на първобългарите, а от друга — развитието на старобългарската християнска литература (надписи на гръцки при Борис и Симеон, славянски надписи в по-късната епоха).

Имаме на пръв поглед едно парадоксално развитие на нашата национална литературна култура: започва на гръцки език, за да премине след век и половина на славянски, т. е. на старобългарски. Но тази парадоксалност е само външна. Историята познава и други такива случаи: в средновековието латински, арабски, дори български (среднобългарския език при румънците), в ново време — английски в Азия, френски в Африка. У нас през Възраждането се явява паралелна българска литература на гръцки (Н. Пиколо, Ив. Селимински, дори Гр. Пърличев).

В доклада си на конференцията за периодизацията на историята на българската литература, организирана от Института за литература през 1979 г., предложих първобългарските надписи да се обособят в отделен период с название „Първобългарска писменост“. Още тогава отбелязах: „Названията на периодите не са окончателни.“¹⁴ Сега предпочитам като по-точно названието „Предистория на българската литература“. Използвам термина „предистория“ поради следните причини:

¹³ Уелек, Р. и О. Уорън. Теория на литературата. М., 1978, с. 283.

¹⁴ Вж. Периодизация на историята на старата българска литература. — В: Диневков, П. Литература и култура. С., 1979, 27—42; също: Проблеми на старата българска литература. С., 1989, 56—73.

а) Своеобразния характер на литературната изява, свързана с делови и документални писмени паметници, с непълноценно развитие, с ограничена жанрова система;

б) Създадена на чужд език (гръцки), тази литературна изява се отдалечава от народностната стихия, която носи родният език — и като творческа енергия, и като духовен и емоционален свят;

в) Особената социална функция на първобългарските надписи: обслужват държавната организация, изхождат от ръководните върхове, откъснати са от масовия потребител поради ограниченото познаване на гръцкия език. В това отношение първобългарските надписи като литературна култура се отличават твърде категорично от фундаменталното направление на литературата, създадена на роден език през втората половина на IX в., продължаваща своя път до днес;

г) Първобългарските надписи обаче се явяват и съществуват в свой контекст, който е част от общото национално културно развитие. Те са уникално, но не и изолирано културно явление. Предхристиянска, езическа България създава своя, висока култура, която не бива в никакъв случай да бъде подценявана — като духовен свят в себе си, като система от мирогледни норми и морални стойности, като религиозно и политическо мислене, със свои творчески традиции, със забележителни художествени постижения: монументалното строителство, архитектура и скулптура; приложните изкуства — не само у прабългарите, но и у славяните; в приложните изкуства влиза и оформянето на писмените паметници като каменни колони (от мрамор, варовик, гранит, сиенит). Всичко това говори за един исторически културен цикъл. И този цикъл завършва — или по-скоро продължава — през IX в. с една необикновена динамичност, както показаха археологическите разкопки през последните години в Плиска и Преславската област, извършени от Т. Тотев, Р. Рашков, К. Попконстантинов, П. Георгиев и др. Богатият етнографски материал разкри картината на кръстосвания и съчетания на различни писмености: гръцка, прабългарска (т. нар. руническо писмо), глаголическа, кирилска, свидетелство за културни процеси, чието начало — като надежда и перспектива — е в епохата на първобългарските надписи. Прабългарите са търсили път и средства за писмен изказ. Принудени са били да използват гръцкото писмо и език. Наследниците им бяха по-щастливи — пишеха на свой, роден, български език, и със своя, славянска азбука. Това не значи, че усилията на предходниците бяха обречени. Създателите на първобългарските надписи изпълниха с успех задачата си и издълбаха върху камък своите мисли, за да ги предадат на следващите поколения. И камъкът ги запази — те стигнаха до нас.